

СОЦІОЛОГІЯ: АКТУАЛЬНЕ, ДИСКУСІЙНЕ

УДК 316.4.066+171+159.923.2+172.1

Ємельянова, Ю. (2022). Проблематика суб'єкта в сучасному українському соціальному процесі. *Соціологічні студії*, 1(20), 58–64. <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2022-01-57-64>

Проблематика суб'єкта в сучасному українському соціальному процесі

Юлія Ємельянова –
доктор філософських наук, професор,
кафедра політології та публічного
управління, Волинський національний
університет ім. Лесі Українки

Yuliia Yemelianova –
PhD in Philosophy, Professor, Department
of Political Science and Public Administration,
Lesya Ukrainka Volyn National University,
Lutsk, Ukraine
E-mail: emelianovasev@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5651-9889>

DOI: 10.29038/2306-3971-2022-01-57-64

Received: May, 2022

1st Revision: May, 2022

Accepted: June, 2022

Розглянуто проблематику суб'єктності як психокультурний комплекс особистості та її значення в процесі масштабних соціальних перетворень у сучасній Україні. Акцентовано на зв'язку суб'єктності й ідентифікації індивіда з науково обґрунтованим образом людини як такої, котру формують у свідомості філософія та соціально-гуманітарні науки. Спираючись на факти сучасного стану країни, науковці роблять припущення, що в українському суспільстві не сформований образ людини-суб'єкта й обмаль знань щодо потенціалу людини загалом. Мета статті – указати на проблему репрезентації людини в навчальних текстах вищої школи як головного компонента соціалізації в сучасному суспільстві. Обґрунтовано необхідність суб'єктно-орієнтованих знань у підручниках із філософії й соціогуманітарної сфери, збільшення такої концептуальної та понятійної складових частин, що пояснює значення суб'єктності й шляхи її реалізації в сучасному полісуб'єктному суспільстві. Знання значної частини громадян країни образу та інтегрованого потенціалу людини стає підґрунтям формування індивідуальної активності й суб'єктності та передумовою набуття суб'єктності країною.

Ключові слова: суб'єкт, колективний суб'єкт, індивідний суб'єкт, розвиток особистості, концепції людини, практична філософія.

Yemelianova Yuliia. Problematic of the Subject in Modern Ukrainian Social Process. The article analyzes the problem of subjectivity as a person's potential ability to acquire the status of an active subject of social process. The formation of the individual-subject in modern Ukrainian society occurs in the context of the desire of the country as a collective subject to become a political subject. The practice of implementing two parallel processes in Ukraine looks contradictory; its specificity gives reasons for publications in media, while there is no scientific discussion on the problem of subjectivity in Ukraine.

The author understands subjectivity as a process of forming an elaborate psycho-cultural complex of personality. They identify a basic element in it of the individual identification with a certain ideal of a person as such. It is formed by theoretical knowledge in the field of philosophy and social-humanitarian sciences as well as the cultural traditions of the people. The formation of individual personal subjectivity by a significant part of citizens becomes a condition for the successful subjectivity of the country.

Based on the facts of the modern social process in Ukraine, the author suggest that in Ukrainian society the generally accepted scientific image of a special subject has not formed yet.

The purpose of the article is to indicate a problem in the representation of a person in educational texts in higher education. The author show that today's explanation of a person in a world that becomes more complicated and represents a field of competition of social entities in educational texts does not satisfy the needs of Ukrainian students as generations of creators of a new political subject – Ukraine.

The author claim that based on the challenges Ukrainian society is facing, the young generation should receive subjective-oriented knowledge which would allow to operate with such renewed concepts and concepts that explain the meaning of the subjectivity and ways of its implementation in a modern poly-subjective society.

Key words: subject, collective subject, individual subject, personality development, human concepts, practical philosophy.

ВСТУП

Сучасна Україна переживає непрості часи, які нагадують той період в історії народу, коли, як зазначає відома історикиня Н. Яковенко, «аморфна Русь» перетворювалася на «територію з історією» та оригінальним культурним обличчям. Тоді, три століття тому, культурне перетворення українського народу відбувалося завдяки низці чинників, серед яких – чисельність українців, давнє розташування в центральній-східній частині Європи поряд з іншими сусідніми народами, природні багатства українських земель, помітна вже тоді мандрівникам внутрішня регіональна культурна розмаїтість населення тощо. Результатом складних процесів життя народу стало формування специфічної української ментальності, у якій домінує свобода як можливість вибору людської долі, соціальної організації населення територій, політичного союзу та ін. Саме в епоху Нового часу *дилема вибору* ставала *органічною* рисою світосприйняття й частиною культурного коду українців, а крос-культурні пов'язання – частиною власного культурного ландшафту населення території до цього часу (Яковенко, 2012).

Ментальність як системно організований колективний феномен життя людини є складним питанням для сучасної науки, але можемо припустити, що домінантна риса ментальності будь-якої соціокультурної групи, у тому числі українців, має періоди свого прояву в певному діапазоні від умовного спокою до високої активності, що її спричиняють чинники як внутрішнього, так і зовнішнього характеру.

Сучасна Україна в останні два десятиліття свого існування демонструє зростання ментальної активності населення, що в соціальному плані виразилась у масових виступах і протестах. І якщо у 2004 р. головною вимогою «колективного несвідомого» була соціальна справедливість, то у 2013/2014 рр. українці заявили про свою людську гідність як вищу цінність їхньої духовної орієнтації (Глоба, 2018; Козленко, 2022). Нарешті взимку 2022 р. Україна доводить світові, що її ментальна *дилема вибору* визначена, що вони підтверджують свій європейський вибір.

Багато експертів висловили свою думку з приводу української активності й повстання українців як колективного суб'єкта, але в контексті цього дослідження цікаво представити позицію спеціаліста з гуманітарної сфери в широкому її розумінні (здоров'я нації): на думку фаундера та ексголови Національної служби здоров'я України О. Петренка, країна нарешті повертає собі суб'єктність і її сьогодення залежить від військових та дипломатів, але майбутнє можуть забезпечити філософи й учителі. Саме філософська освіченість дає можливість мати широкий світогляд, а він в українців потребує оновлення прискореними темпами, що стає надзавданням для освіти та суспільства (Петренко, 2022).

Практика самореалізації України як колективного соціального суб'єкта, який прагне до зміцнення своїх позицій, містить як здобутки, так і невдачі на шляху соціальних перетворень демократичного спрямування. Соціальна теорія повинна дати відповіді на виклики практики. Це змушує актуалізувати дискурс суб'єктності, який поки не є активним в Україні. Особливе значення це питання має для молоді, яка зараз витримує перевірку й підтвердження або руйнування констант своєї етнічної та національної ментальності, набуває практичного досвіду щодо ролі й можливостей людини-суб'єкта, країни-суб'єкта, громади, соціальної групи, політичної партії тощо. Більшу частину теоретичного знання щодо суспільного устрою та ролі й можливостей людини в ньому молодь отримує, здобуваючи вищу освіту. Український філософ В. Нікітін справедливо вважає, що майбутнє сучасної української молоді й країни загалом залежить від освіти, причому елітної освіти для здібних подолати конкурсний відбір. В. Нікітін ратує за освіту, яка дає можливість отримати не лише компетентності або навички, а й за таку, що вчить оперувати абстракціями та вирушати у світ інтелектуальної свободи. Головна теза філософа: в Україні сьогодні освітою називається професійна підготовка, фрагментоване знання конкретних явищ або процесів, технології, проте в суті своїй освіта – це спроможність людини формувати власний світ і допомагати створюватися світу навколо (Никитин, 2016; Ємельянова, 2021).

Виходячи з теми цієї розвідки, убачаємо проблему, яка приховано існує у вищій освіті: компетентісно-орієнтоване знання губить людину з її сутнісними рисами, потенціалом, схильністю до створення та життя в кількох реальностях і набувати статусу суб'єкта.

Тож **головною метою** цієї розвідки стає критичний аналіз репрезентації людини в навчальних текстах вищої школи як головного компонента соціалізації в сучасному суспільстві. Здійснено спробу перевірити, чи є ця репрезентація суб'єктно-орієнтованою, і відповісти на питання, чому це зараз важливо.

1. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ Й ДИСКУСІЯ

1.1. Теоретичне підґрунтя дослідження

Будь-який дискурс у соціально-гуманітарному ключі має на меті проблему людини, та й сама соціальна реальність, котра дискутується, є реальністю людського існування. Соціальна реальність як умова й середовище прояву сутнісних характеристик людини, тобто надзвичайно складна антропна реальність, може бути подана в найбільш помітних тенденціях її руху, як, наприклад, глобальне та локальне або спільне, колективне, групове й індивідуальне в їх протиріччях і єдності.

Осмисленням цих та інших тенденцій плідно займається наука в різних сферах людського життя: глобальні проекти та їх теоретичне осмислення, становлення єдиної економічної системи людства й управління великими економічними процесами (здійснені І. Валерстайном, Д. Кейнсом, Дж. Гелбрейтом та ін.); визначення інформаційного суспільства як нової економічної, політичної й культурної глобальної реальності, формування нової системи об'єднання людей, водночас можливість для маніпуляції їхньою свідомістю (Дж. Бенигер (Beniger, & James, 1986), А. Тоффлер, Д. Белл, А. Турен та ін.); дослідження з екології, актуалізація питань співвідношення між природою та новими технологіями, статус тварин і рослин, можливість збереження життя на планеті загалом (В. Вернадський, Т. де Шарден, Н. Моїсєєв, члени Римського клубу, представники американської інвайронментальної філософії) та інші загальнопланетарні тенденції й рухи. Помічено, що зростання екологічних, воєнних проблем людства, збільшення загрози голоду на великих територіях країн «третього світу», пандемії, загальне відчуття взаємозалежності та крихкості світу, а також подібність проблемних ситуацій у різних регіонах планети викликає тривожність і посилює тенденцію до глобалізації планетарного соціального руху.

Водночас ставало зрозуміло, що стандартизація й детермінованість економічних процесів призводять до стримування розвитку, а отже, до необхідності формування відносно самостійних, проте взаємопов'язаних локальних регіональних економічних підсистем, до прискореного руйнування класових соціальних структур, зміцнення плюралізму економічних, політичних культурних форм і становлення демократичних інститутів.

У сфері свідомості процес регіоналізації та локалізації також позначений як помітна тенденція до збільшення самостійних соціально-культурних і релігійних спільнот, що прагнуть до права на свободу розповсюдження своєї інформації й організації. Гендерна, молодіжна революції також підтвердили тенденцію до ускладнення соціальної реальності та збільшення кількості її суб'єктів.

Нарешті, на фоні цих драматичних соціальних процесів розкривається й посилюється тенденція розширення ступеня свободи суспільства на макрорівні, тобто відкриття та демонстрація все нових іпостасей людини.

Отже, соціальна практика на зламі ХХ–ХХІ ст. актуалізує дихотомію протиставлення Людини й Усесвіту, буття та свідомості, об'єкта й суб'єкта. Стають дискусійними у зв'язку з певною неясністю їх змісту колись ключові поняття суспільствознавства, такі як суспільне буття, суспільна свідомість, соціальна матерія, загальнолюдські цінності та інші; піддається сумніву традиція автономізації антропологічної соціальної реальності відносно інших, біологічної або психологічної.

Соціологія претендує на повне пояснення й розуміння соціальної реальності, відсікаючи як минуле, так і майбутнє, пропонуючи досліджувати соціальні факти повсякдення та розробляючи для цього спеціальні методи – кількісні і якісні. Проте філософія, соціальні й гуманітарні науки продовжують пошук методологічно аргументованих парадигмальних орієнтирів функціонування суспільства та існування самої людини.

Найбільш міцно ці методологічні орієнтири подаються у філософській антропології: саме в її межах відбувається комплексний аналіз сутнісних характеристик людини й завдяки цьому на їх

основі обґрунтовується напрям руху суспільства. Наприкінці XX ст. помітно прискорюється соціальний рух, зростає суб'єктивний чинник змін у соціально-політичній та економічній сферах, з'являються нові соціальні суб'єкти. Принцип суб'єктності набуває статусу загальнонаукового, суб'єктність як потенційна риса людини оформлюється в самостійну проблемну область. Соціальна суб'єктність розуміється як здатність суспільства, соціальної групи, людини бути активним агентом (діячем, творцем) соціальної реальності (Суб'єкт и объект..., 1979). Увага дослідників різних напрямів (філософія, психологія, культурологія й ін.) зосереджується на онтологічних аспектах суб'єктності, відходячи від механістичного соціологічного розуміння структури суспільства: макро-соціологія-мікросоціологія як протиставлення суспільних структур та індивідних взаємодій. Зручне в теорії розділення на практиці не давало змоги пояснити процесуальні явища. У філософії набуває вагомості гіпотеза, згідно з якою людська реальність є полем прояву суб'єктності, вона полісуб'єктна.

Україна, яка пережила у XX ст. багато соціальних потрясінь і стала полем воєнних кампаній, майже не мала суверенного голосу й власного історичного обґрунтування. Лише на початку XXI ст. після кількох соціальних потрясінь проблематика соціального суб'єкта почала займати своє місце в українському науковому дискурсі. У 2016 р. теоретичний концепт суб'єктності в Україні запропонований українським філософом С. Дацюком, який передбачав, що набуття суб'єктності є надважким завданням для українського суспільства. Філософ пояснив, що всі складові частини суб'єктності мають не предметну, а більш складну «мислительно-установчу» та «морально-настановчу» природу. У конструктивістському сенсі Дацюк запропонував розглядати суб'єктність як модель цивілізаційної конкуренції в сучасному світі. Однією з небезпечних загроз утвердженню принципу суб'єктності в житті країни Дацюк убачав відсутність відповідних інтелектуальних орієнтацій в актуальному часі, що демонструють і правлячий клас, і експертне середовище, і навіть академічні вчені (Дацюк, 2016).

Універсальність світосприйняття в актуальному часі в сучасних європейських країнах згідно з традицією європейської вищої освіти формується в університетах. Саме університети як науково-навчальні центри готують інтелектуалів, здатних визначати напрям руху, тип функціонування локальних суспільств, регіону, прогнозувати рух у глобальному масштабі. Для того першою дисципліною завжди була філософія поряд із богослов'ям: вони разом створювали у свідомості студента головні універсальні орієнтири, умовними кордонами яких є дихотомія «Людина – Всесвіт».

Університетська освіта в Україні сьогодні – це складний інститут, який приймає безпрецедентні виклики, пов'язані з утратою його багатовікової монополії на виробництво та поширення знань. І лише його унікальна сталість у європейській історії, його роль як культурного феномену дають надію на подальше існування. Головною умовою збереження університету під час трансформації суспільства й прискорення соціальної динаміки загалом є вдосконалення його найважливішої функції: репрезентації фундаментальної культурної максими існування людини, формування світоглядних цінностей і духовних вимірів буття (Курбатов, Рогожа, 2020). Інакше кажучи, університети продовжать відігравати свою унікальну роль у європейській і світовій культурі, якщо перейматимуться не компетенціями, котрі отримують здобувачі освіти, а надаватимуть освіту, що уможливорює оперування абстракціями, пов'язаними із життям і сутністю людини, такими як свобода, гідність, сенс, майбутнє та ін. Саме освіта, яка дає змогу оперувати абстракціями, народжує вільну людину (Никитин, 2016).

1.2. Суб'єкт як філософська абстракція високого рівня

Поняття суб'єкта розробляється в європейському інтелектуальному полі вже кілька сторіч. Розмірковуючи про суб'єкта як тілесного індивіда, філософія констатує: це особа, організована група осіб, соціальна, політична або етнічна спільнота, суспільство загалом, чие буття детерміновано об'єктивною реальністю та необхідністю проводити пізнавальну й практичну діяльність. Невід'ємними рисами суб'єкта є процесуальна свідомість, яка виникає й формується в суспільній діяльності, воля, цілеспрямованість та інше (Йолон, 2002, с. 612–613).

У межах еволюційної теорії сучасна філософія й гуманітаристика інакше пояснюють сутність суб'єкта, пропонуючи враховувати загальні ознаки людини як такої. Розуміючи людину в парадигмі глобального (універсального) еволюціонізму як інтегральний надскладний феномен соціальної реальності, маємо можливість також зрозуміти історичний вектор її руху. Оскільки специфічною ознакою людини є свідомість, саме свідомість виводить людину на більш високу ланку еволюцій-

ного процесу. Відступ від магістральної тенденції еволюції відводить людину в бік деструктивної, агресивної та недоцільної поведінки. Еволюція життя як творчий (евристичний) процес розглядалася Л. Уайтом у вигляді руху до все більшої організованості, диференціації структури, підвищення рівня інтеграції, збільшення концентрації енергії (Уайт, 1997, с. 442–443). Згідно з концепцією О. Базалюка, світ – це реальність, яка не має межі складності, людина (мислячі істоти взагалі) постає як певний результат розвитку світу: людина інтегрує в собі, акумулює всю складність світу, тому її потенціал безмежний. Більше того, людина як «мікрокосм» невичерпна у своїй сутності та нічим не обмежена у своєму пізнанні (Базалук, 2000).

Принцип інтеграції всіх потенцій світу в людині дає змогу зрозуміти більш глибокі виміри людини як суб'єкта соціального світу. На жаль, саме інтегральна концепція сутності людини не подана в підручниках із філософії в Україні. Наявні лише поодинокі роботи, де проаналізовано переваги інтегральної методології (Жуленков, 2019, с. 125–140). Проте здобувачу освіти пропонується зрозуміти людину як біосоціальну істоту, що належить одночасно до двох рівнів складності світу – біологічного й соціального. У різних науковців акцентовано специфіку людини чи в її біологічному аспекті (асоціальна поведінка, агресія тощо), чи в соціальному або, як відзначає один з авторів, подається «кваліфікаційна визначеність», що вона призводить до «двоїстої асиметричної детермінації» поведінки людини (Костючков, 2014). Складно захопитись образом істоти, яка спромоглася вмістити в собі водночас дві сутності, що загалом здається нонсенсом у філософії: сутність завжди одна. Познайомившись із подібною репрезентацією людини, яка стала звичною в підручниках вищої школи, мимоволі згадуємо слова з віршів українського поета Василя Симоненка *«Ти знаєш, що ти – людина? Ти знаєш про це, чи ні?...»*.

Еволюційна парадигма, яка сьогодні є головною в природничих науках, у філософії та людинознавстві збагачена ще концептом культури: він відображає тенденцію ускладнення в еволюції соціальній. Культура як феномен безпосередньо пов'язується з колективною свідомістю і несвідомістю: зростання культурного процесу як ускладнення психіки, свідомості, людського розуму і є підґрунтям формування людської антропологічної соціально-культурної реальності. У цій «площині» існування людини її біологічна складова частина набуває нової якості, відмінної за її сутністю від біології тварини (Оконская, Коркишко, 1995). Відтак розставлені акценти одразу роблять людину не лише єдиним і повним складності феноменом соціального світу, а й викликають повагу до неї як найскладнішого феномену, власне, «мікрокосму».

Нарешті, звернемо увагу на поняття організації, яке також допоможе проаналізувати сучасне розуміння суб'єкта: саме організація як структурна орієнтація, як певний процес і сама структура і є однією з основ суб'єктності. Організаційна достатність, свідомість як предметна ясність, актуалізація «Я» у структурі психічних процесів людини, нарешті, культура як домінанта, інтегратор і «контролер» психічного життя і є складовими частинами набуття суб'єктності.

Дослідники суб'єктності в межах діяльнісного підходу намагалися проаналізувати людську діяльність як особливу форму активності відносно природи. Глобальний еволюціонізм пішов далі: згідно з уявленням про людину як інтегральну соціальну істоту, процес суб'єктогенезу розглядається як формування та розвиток як суб'єктних, так і суб'єктивних якостей людини в соціокультурному просторі. Взаємопов'язаність цих двох процесів починає визначати хід і направленість соціального процесу загалом. Інакше кажучи, світ людини, або антропологічна соціальна реальність, синтезована культурою, вона рухається в бік ускладнення, організованості, інтелектуалізації, збільшення кількості суб'єктів, стає полісуб'єктною реальністю, де суб'єктами можуть бути як людина, так і міжнародна корпорація.

Отже, набуття індивідної суб'єктності є результатом складного психокультурного процесу, а одним із його фундаментальних чинників є ідентифікація індивіда з певним образом *людини як такої* зі всіма її характеристиками, які надають філософія й соціально-гуманітарні науки. Результатом цього інтелектуального процесу мають стати уявлення значної частини громадян країни щодо наукового образу людини та «зразкового» образу людини в певному суспільстві (народні герої й т. ін.). Концепція людини як нестійкого «двоповерхового» конструкту, який не має спокою та конфліктує з обома своїми сутностями, не є привабливою чи евристичною для молодих здобувачів вищої освіти. Пантеон «зразкових» народних героїв теж є історико-соціальною проблемою, у духовній площині в

Україні відбувається змагання двох типів суб'єктів соціального життя: одні ставлять інтереси групи вищими від інтересів індивіда, інші – навпаки, ратують за інтереси особи (Судин, 2014). При цьому відомо, що формування індивідної суб'єктності значної частини громадян має стати передумовою успішного набуття суб'єктності й самою країною. Актуальність цієї проблеми для українського суспільства полягає в тому, що країна проходить важкий шлях до набуття політичної суб'єктності й цей процес відбувається одночасно зі становленням індивідного суб'єкта як феномену сучасного українського суспільства. Коло питань, що постають перед українським суспільством, примушує громадян уточнювати свою позицію та роль у суспільних процесах і шукати можливість створення суб'єктом своєї країни. За Дацюком, країна як колективний суб'єкт має визначатися такими процесами або наочними діями: масштабними вольовими зусиллями громади (країни) як цивілізації; запитом суспільства на інновації, на створення елітами нового інтелектуального продукту; загальноприйнятими моральними настановами, цінність солідарності, шляхетності в економічній та політичній еліті й ін. Філософ також наполягає на присутності під час формування суб'єктності країни аспектів або елементів ідейно-організаційного, силового, рефлексивного та комунікативного планів (Дацюк, 2016).

ВИСНОВКИ

Отже, розуміючи суб'єктність як постійний процес формування складного психокультурного комплексу особистості, мусимо виокремлювати в ньому момент ідентифікації індивіда з певним образом людини як такої, що її формують теоретичні знання, накопичені у філософії та соціально-гуманітарних науках, етнокультурній традиції певного народу.

Сучасна філософія може запропонувати таку концепцію людини, яка обґрунтовано пояснить молодій людині складність феномену людини як вищої ланки еволюційного процесу. Проблематика соціально-біологічного виміру людини, що дублюється в підручниках, не відображає сучасного рівня наукового й філософського антропологічного знання. Потрібна широка наукова дискусія задля обговорення концепції людини, яка може стати основою пояснення сучасного кризового стану людства, потенціалу й функції людини, нести конкретну «практичну філософію» в перспективі українського життя. Спираючись на факти сучасного соціального процесу в країні, авторка робить припущення, що в українському суспільстві не сформований загальноприйнятий образ людини-суб'єкта, якого потребує українське суспільство: активного, організованого, морального, відповідального. Збільшення чисельності подібних індивідів-суб'єктів могло би стати передумовою поширення суб'єктності громадянської й політичної.

Доводиться, що нинішня репрезентація людини у світі, котра ускладнюється і являє собою постійне змагання соціальних суб'єктів від людини до транснаціональних утворень, у навчальних текстах не може задовольнити потреби здобувачів вищої освіти в Україні як покоління творців нового колективного політичного суб'єкта. Вони не отримують належних світоглядних орієнтирів у діапазоні Людина–Всесвіт, Людина–мікрокосм або знань щодо потенціалу людини. Виходячи із завдань, які виконує зараз народ України, а також із викликів майбутнього, університетські програми з філософії та предметів соціально-гуманітарної сфери мають стати *концептуально суб'єкто-орієнтованими*, наповненими новими концептами, поняттями й термінами, котрі пояснюють саму епістему «суб'єкт».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Базалук, О. (2000). *Разумное вещество*. Киев: Наук. думка.
- Глоба, Н. (2018). Память и боль. *Politcom.org.ua*. Получено 21.11.2018 с <https://cutt.ly/iKIYbdW>.
- Дацюк, С. (2016). Конструювання суб'єкта Україна. *Інформаційно-аналітичний портал «Хвиля»*. Отримано 10.05.2022 з <https://cutt.ly/IKIYTu7>.
- Смельянова, Ю. (2021). Проблематика соціально-філософського складника вищої освіти: український аспект. *Соціологічні студії*, 19(2), 14–20. <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2021-02-14-20>.
- Жуленков, О. В. (2019). Порівняльний філософський аналіз системного та інтегрального підходів до дослідження складних систем. *Мультиверсум. Філософський альманах*, 1–2(167–168), 125–140. 10.35423/2078-8142.2019.1-2.07.

- Йолон, П. (2002). *Суб'єкт*. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук та ін. Київ: Абрис. Отримано 11.05.2022 з https://shron1.chtyvo.org.ua/Shynkaruk_Volodymyr/Filosofskyi_entsyklopedychnyi_slovyk.pdf?.
- Козленко, І. (2022). Україна як суб'єкт: пошук нової мови. *Критика*, 1–2, 26–28.
- Костючков, С. (2014). Біологічне й соціальне розуміння природи людини: біополітичний аспект. *Грані*, 9 (113), 72–75.
- Курбатов, С., Рогожа, М. (2020). Місія університету в західноєвропейській культурі (етичні та соціологічні аспекти). Ч. II. *Філософія освіти*, 26 (1), 113–130.
- Никитин, В. (2016). Шагнуть в иное. Как Украине научиться управлять своим будущим. *Фокус*. Получено 10.05.2022 с <https://focus.ua/ukraine/361677>.
- Оконская, Н., Коркишко, А. (1995). *Интегральная концепция человека как основа нового подхода в философии истории*. Человек как объект интегративной антропологии. Севастополь: СевГТУ, 26–27.
- Петренко, О. (2022). Сьогодення залежить від військових та дипломатів, але майбутнє – від філософів та вчителів. *Українська правда*. Отримано 14.05.2022 з <https://www.pravda.com.ua/columns/2022/05/6/7344435/>.
- Субъект и объект как философская проблема* (1979). Под ред. М. А. Парнюка. Киев: Наук. думка.
- Судин, Д. (2014). Національні міфи в сучасній Україні. *Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис*. Отримано 12.12.2021 з <https://uamoderna.com/md/sudyn-national-myths>.
- Уайт, Л. (1997). *Энергия и эволюция культуры*. Антология исследований культуры. Санкт-Петербург: Университет. кн., Т. 1.
- Яковенко, Н. (2012). *Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII ст.* Київ: LAURUS.
- Beniger, D., James, R. (1986). *The Control Revolution: Technological and Economic Origins of the Information Society*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 47.

REFERENCES

- Bazaluk, O. (2000). *Reasonable substance*. Kyiv: Naukova Dumka.
- Beniger, D., & James, R. (1986). *The Control Revolution: Technological and Economic Origins of the Information Society*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 47.
- Datsyuk, S. (2016). Construction of the subject Ukraine. *Information and analytical portal "Wave"*. Retrieved May 10, 2022 from <https://cutt.ly/IKIYTy7>.
- Globa, N. (2018). Memory and pain. *Politcom.org.ua*. Retrieved November 21, 2018 from <https://cutt.ly/IKIYbdW>.
- Kostyuchkov, S. (2014). Biological and social understanding of human nature: biopolitical aspect. *Grani*, 9 (113), 72–75.
- Kozlenko, I. (2022). Ukraine as a subject: the search for a new language. *Krutuka*, 1–2, 26–28.
- Kurbatov, S., Rogozha, M. (2020). The mission of the university in Western European culture (ethical and sociological aspects). Part II. *Philosophy of education*, 26 (1), 113–130.
- Nikitin, V. (2016). Step into something else. How Ukraine will learn to manage its future. *Focus*. Retrieved May 10, 2022 from <https://focus.ua/ukraine/361677>.
- Okonskaya, N., & Korkishko, A. (1995). The integral concept of man as the basis of a new approach in philosophy history. *Man as an object of integrative anthropology*. Sevastopol: SevSTU, 26–27.
- Petrenko, O. (2022). The present depends on the military and diplomats, but the future depends on philosophers and teachers. *Ukrainian Pravda*. Retrieved May 14, 2022 from <https://www.pravda.com.ua/columns/2022/05/6/7344435/>.
- Subject and object as a philosophical problem* (1979). Ed. By M. A. Parniuk. Kyiv: Naukova Dumka.
- Sudyn, D. (2014). National myths in modern Ukraine. *Ukraine is modern. International intellectual journal*. Retrieved December 12, 2021 from <https://uamoderna.com/md/sudyn-national-myths>.
- White, L. (1997). Energy and evolution of culture. *Anthology of cultural research*. SPb: University book, 1.
- Yakovenko, N. (2012). *Mirrors of identity. Research on the history of ideas in Ukraine XVI – early XVIII centuries*. Kyiv: LAURUS.
- Yemelianova, Yu. (2021). Problems of Socio-Philosophical Component of Higher Education: Ukrainian Aspect. *Sociological Studios*, 2(19), 14–20. <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2021-02-14-20>.
- Yolon, P. (2002). *Subject. Philosophical encyclopedic dictionary* / V.I. Shinkaruk et al. Kyiv: Abris. Retrieved May 11, 2022 from https://shron1.chtyvo.org.ua/Shynkaruk_Volodymyr/Filosofskyi_entsyklopedychnyi_slovyk.pdf?.
- Zulenkov, O. (2019). Comparative philosophical analysis of systemic and integrated approaches to the study of complex systems. *Multiverse. Philosophical Almanac*, 1–2(167–168), 125–140. 10.35423/2078-8142.2019.1-2.07.